

Тамбовці

Сергій Пилипенко

I

Саме в нашому полку й був той командир, що про нього кажуть — як прислав Поарм[241 — Поарм — аббревіатура з рос.: політичний відділ ("отдел", рос.) армії.] політком[242 — Політком — політичний комісар, ідеологічна командирська посада в Червоній армії.], вийшов на мітинзі:

— І поставлю тобі, товаришу, дві тези:

Перша: якої бісової матері ти до нас приїхав?

Друга: поїжджай назад ік бісовій матері!

А сам комполка — бугаєм діло, голова під стелю, кулаком табуретку на тріски луштив... Добре — політком чолов'яга бувалий. Він до нас:

— Загадаю й вам, товариство, навпроти дві тези:

Перша: якого бісового батька ви од Махна та до Червоної армії пристали?

Друга: ідіть ік бісовому батькові назад до Махна та Денікіна!

Ми тоді:

— Ні, не согласні! Денікін у наших батьків усіх коней забрав. Загадували батьки: без коней назад не вертайте.

— Отож-бо, — політком до нас, — все у білих відібрати треба, а самих на капусту пошаткувати. Знаєте, що їхня вовча дивізія робить?

Та як почав нам, ми й вуха розвісили. Комполка каже:

— Ну, живи, балакай, тільки не в своє діло не лізь. Я тут командир, пам'ятай!

Дали політкомові коня баского, норовистого. Під попругу будяків наклали. Нічого — всидів. Дали шаблю — свиню на ходу зарубав, дебелу. Ну — свій брат. Лишайся.

А полк у нас був дружній. Усі з однієї волости. Антонівської. Знаєте: на Катеринославщині, що тепер Дніпропетровщиною зветься? Вийдеш на степ — рівно кругом, як голова татарська, тільки пшениця хвилює та сонячники ясно-жовтими латками. До крайнеба дивись — нічого не вгледеш. Ні людини, ні вербини. А насправді там люду, як насіння в гарбузі. Причаїлися села багатотисячні по балках коло річок степових зелено-білими разками. Тільки шпильочки церковні де-не-де визирають.

Хазяї багатенні тоді були в нашій стороні. В кожного тройко коней або й п'ять та ставних, хоч в якій економії шукай по інших місцях. До коней і парубоцтво, мов жеребці заводські, крутогруді та високі, — відомо, степовики. Як пішли ми з Махном — справжня Січ Запорізька: пий, гуляй, грабуй, влади ніякої не визнавай. Та зрадив нас Махно — передався білим, а ті сплюндрували наші села, погвалтували наших дівчат, позбавили коней наших батьків. Найгірше — коні... Тоді й ми офіцерів зрадили, червоним передались і заклились на помсту. Хоч і які ми куркулячі синки були, а видно стало, що з панами-офіцерами не по дорозі.

Новий політком нас іще крутіше підкрутив:

— Коли хочете, — каже, — своїх дівчат за ноги для паничів держати — ідіть, на чайок получите.

— Та не діждуть! — і лишилися ми у Червоній армії.

II

Недовго ми ходили самі. Одного ранку бачимо — женуть до нас гурму людей. Що воно за одні?

— Антоновці, — політком каже, — ваші родичі з Росії. Що в нас Махно, так там на Тамбовщині отаман Антонов[243 — Отаман Антонов — О. Антонов (1889-1922), колишній народний учитель, керівник антибільшовицького повстання 1920— 1921 рр., що охопило Тамбовську і частину Воронежської губернії. Для його придушення Червона армія змушена була перекинути додаткові частини військ, що перевищували сили повстанців у кілька разів, та залучити бронетехніку й авіацію.]зчинив глитайське повстання.

Збіглися всі, дивимося. Мабуть, отакі герої, як у пісні знайомій про Стеньку Разіна — задля товариства бовкнув у воду любовницю, а що вже тодішнім буржуям купцям від нього частування-гостювання було! — Ще підтопчуть нашу славу...

Ба ні! З одного погляду посміх узяв. З другого погляду регіт постав. Стоїть мужва тамбовська бородата, присадкувата, носи черевиком, губи фляками. В кожного сакви за плечима нижче матні звисають, а на ногах, братіки мої... лапті! Лапті, розумієте, що ми їх зроду-звіку не бачили, хіба в прочан далеких. Сторона ж наша чобітна, старці і ті в чоботях, хоча б і драних. Та не з того ще сміх.

— Як же це ви, родичі наші гусоногі, на коней посідаєте? Чи не з дерези вам приробити остроги, кінното липова?

Як узяли на глузд, ледве політком виборонив:

— Та відчепіться-бо вже! Це ніяка кіннота, як ото ви, бузорізи. Селяни це тамбовські, дезертири з Антонівського району.

— Де-зер-ти-ри! То з їх такі вояки, як із дохлої гави кожух. На чорта вони нам здалися? Чи не загадали б ви їм, товаришу політком, дві тези?

Тут уже комполка навпроти пішов:

— Стій, хлопці, не шумуй! Хай їздять з обозом нашим за фурманів. Скільком і гвинтівки дамо — будуть охороною. У нас таким побитом бойових шабель побільшає.

Згода?

— Згода, згода! Командирова воля, як доля. Хай лізуть на вози, щоб лаптів не розчовпати, не закаляти онуч десь у балмусі[244 — Балмус — густе bagno.].

Помирилися ми з тамбовцями, тільки заборонили й натякати, що антонівцями в одне ім'я називаємося. Та які з їх, справді, лицарі, з конопельників? Ми десь на нічліг станемо — всі стайні обійдемо, де добрих коней обміняти на присталих та скалічених. У повітках, возівнях шукаємо тачанок для кулеметів. По горищах, льохах та стріхах трусимо зброю. Мобілізуємо гожих парубків. Дівчат цілуємо... А наші тамбовці заберуться на городи, напхають казанки картоплею та знай уминають, як черево не лусне. Мо', й луснули б, та кожний ще казанків зо два чаю нагріє, а хоч нема чаю (з

листя садовинного його терли), так просто води гарячої хлюпають та й хлюпають у себе. Тільки пара йде та піт квасолями на лобі.

Такі були тамбовці. Кортіло їм воювати, як щucci берегом лазити, — хоч із білими, хоч із червоними. Звісно — дезертири. Вони б і від нас подались, так сторона чужа, незнайома. Все була думка — ближче до Тамбовщини дістатись, бо ми таки від Денікіна відступали жвавенько, нікуди правди діти. Крутивсь наш загін, як дзига, під офіцерським батіжком та все далі від своєї Катеринославщини, все на далеку північ. Що ж — сердите, люте селянство було тоді на радянську владу за продрозкладку[245 — Продрозкладка (продрозверстка) — система заготівлі сільгосппродуктів у 1918-1921 рр., що передбачала обов'язкову здачу всіх "надлишків" (понад встановлену норму) хліба та інших продуктів за твердими, часто заниженими цінами. Під час заготівлі активно використовувалися т. зв. "продзагони" (продовольчі загони) — каральні підрозділи Червоної армії.], не знало, яких канчуків, якої шомполізації за соціалізацію несе офіцерня. Доводилось рачкувати.

Один раз тільки й пофортунило там. Так було діло.

III

Держали нас, як завжди кінноту на відступі, ззаду, щоб ворогів полошити, краще стежити й швидше втікати. Та забарилися ми якось — наша піхтура сіла в ешелони та відразу й перемандрувала кілометрів на півтора та назад, на нову лінію оборони. Може, забули за нас, може, з переполоху пішли очкура підв'язувати, а може, й навмисно покинули, щоб заслон був якийсь від ворога. Всяко в ті метушливі роки бувало...

Хоч так, хоч інак — опинилися ми у ворожому кільці другого дня. Оточили нас денікінці з усіх боків. Та старим практикованим партизанам це забайдужки. У фронтову війну страшно, коли десь прорив чи обійшли фланг тощо. Партизани звикли бути в запіллі, звикли гасати по ворожому стані без зв'язків із ким-будь, на власну волю, хитрість та дотепність.

Не збоягузили ми й цього разу. Одні — то й одні. Тільки хвіст отой тамбовський шкодить. Неповороткий він, вайлуватий та длявий на лиху долю. Ми — на коней та кількадесят кілометрів за добу. А вози з тамбовцями скриплять-риплять, аж душу на шматки ріже, мов тупим скіском[246 — Скісок — сточена коса або фрагмент коси, що використовується замість ножа (бритви).] голишся. Та й покинути шкода — ще й не можна: на возах набої, усякий скарб військовий і невійськовий (адже казав вам, що хоч батьки наші й добрі власники були, та ми тої власности не дуже визнавали — чужої, певно, не своєї). Там, в обозі, їхали також поранені й хорі, а дехто з собою й коханку возив. Тепер скажи таке червонарові молодому — не повірить, та нехай у когось сивішого розпитає...

Сила на Україні ходила тоді таких загонів, мов маленькі орди татарські — і червоні, і білі, і зелені, і чорні, і хтозна ще яких фарб — просто грабіжницькі. Розгардіяшні, бентежні були роки.

Стали й ми маленькою хоч ордою, хоч бандою серед околишнього білого моря.

Плаваємо...

Зайдемо в якесь село після важкого нічного походу, поставимо гармати на серединному майдані люфами на всі боки; по вуличках, кудю далі збираємось тікати, вози валками гадючаться; тамбовців пошлемо худобі й людям здобувати корми, а самі — за село, на підступи із скорострілами. Лежимо під копицями (справа саме в жнива трапилась) та й спочиваємо навколо села кільцем, багнетами наїжаченим.

Скоро сонце підіб'ється — диви, де-не-де видно ворожу розвідку. На полудень добре вже нас налапають, а надвечір і зовсім оточать село. Чекай на ніч атаки, або на ранок готуйсь, щоб не забили гарматами звідусіль. Та недурно в нас комполка забийголова й політком завзятий, ще й хитрющі обидва напрочуд. Ще вдень сидять, бува, над мапами, метикують, селян-проводарів вишукують на дальшу путь.

Туман вечірній спаде над селом і ланами — повзуть потиху десь на околицю чорні гармати, тупають тачанки з кулеметами, підтягуються з усіх боків верхівці — та як плюхнуть разом десь по темній польовій дорозі та в такому напрямку, що й самі ми, не те що ворог, не догадувались. Бувало, йшли знов у той бік, звідки до села прибули.

Півгодини на всю цю справу витрачали, бо ж нічного гарматного вогню не любить ніхто, та й кулемети — не іграшка — знай ховайся. Отож раптом як не зірветься воднораз із десятків джерел тупіт та тріскіт — тікають білі з того місця, як руді миші. Рвали вороже кільце, а в ту дірку слідом за гарматами й кулеметами котились струмком вози з тамбовцями.

На інших околицях наші потроху з гвинтівок лускочуть, щоб привабити ворога й не дати підмогу послати на місце прориву. Дивись — прохід вже й вільний. Тоді на коней та навскач навздогін. Шукай тепер, денікінці, де станемо!

Таємними тропками проходили на якісь інші шляхи, повертали вправоруч, вліворуч, ще десь гавкали сердито гармати й тахкали кулемети — і темною чередою тупали ми всю ніч до якогось іншого села. Там ізнов гармати — на майдан, кулемети — в копиці, самі — на спочивок, тамбовців — по харчі.

Так два тижні з щоденними, чи, власне, щонічними боями, з довжелезними походами. Все хоч боком — на північ, хоч стороною — на північний схід. Радіють тамбовці, сумуємо ми.

Раз, кажу, тільки й звеселились.

IV

Проходили поночі якийсь панський маєток. Білими мармуровими стовпами будинок оздоблено. В саду понаставлені погруддя голих бабів — або й уся гола, тільки рукою прикривається. Файні баби, тільки пощо їх серед кущів тримати? Багатир-пан жив — міг вигадувати. А багатства нассав із цукроварні. Тут ж край села була.

Туди й ми полізли по солодке й набрали його, що тільки підвезти сила. Комполка не дуже хотів, та вперся політком:

— Платитимемо, — каже, — хоч фунтів по п'ять дядькам, котрих тягаємо з собою у колю. Не лаятимуть так червоних (тоді був великий брак на цукор, на сіль та іншину).

А тамбовці любочайні набрали цукру, аж сакви не держать, ще й по кишенях

розкладають, а хто й у цеберці[247 — У цеберці — тут: у відрі.] несе.

— Дивіться, — кажемо, — задощить, повлипає, як ті мухи в мед.

Сміються "родичі":

— А чайок? Єсть тепер чим побалуватися.

Та й побалувались на свою голову... Але чекайте, щоб не забув іще одної знахідки. Звеселила вона нас, як малих дітей писана цяцька, бо й справді писана, кольорова була.

Як пішли ми будинок панський трусити — витрусили цілі пачки башликів[248 — Башлик — сукняний каптур (відлога) з довгими кінцями, що надівається в негоду поверх шапки.] червоних, червоним лискучим краєм підбиті. Казали тамошні дядьки, що колись той пан держав черкесів, ними охороняв маєток і селян тримав у покорі. Для них башлики був і виписав, та довелось разом із гетьманом Скоропадським десь тікати, добро своє забуваючи.

Подякували ми панові за здогад і так вирядили свою першу сотню, що, мабуть, із завидок прадіди-запорожці перекрутились у домовинах. Як несеться сотня шляхом, у кожного полощуть за плечима червоні відльоти, мов крила дивовижного птаха. Краса! Дівчата аж мліють, бачивши таке. Ходять наші козаки гиндиками, груди випнувши — дивись-но та дивуйся, що ми за одні.

Не схотіли ми того дня і під копиці йти.

— Хай хоч раз тамбовці там полежать, розтрусили, либонь, свої черева на возах. Час і нам у селі пожирувати. Годі стерегти цих картопельників.

Попередньої ночі ми через дві річки болотяні перейшли й спалили містки за собою. Не відразу дожене тепер ворог. Погодились командир із політкомом:

— Гуляйте, хлопці, та опівночі — всі в похід ось по цій дорозі. Час до своїх добиватись.

Не збрехали козаки. Опівночі вирушив полк тихо з села — цей раз без ворога обійшлося, не встиг підійти. Потяглася колона широким шляхом на поєднання з армією, де вже давно нас записали на панихиди.

Їдемо, пісень граємо, раді, що вискочили з ворожого кола, нічого свого не втеревши, ще й забагатівши на цукор, башлики та інше барахло. І дядьки-займанники підспівують, знають, що одержать солодку заплату ще й у бій із своїми кінями не попадуть, вернуть додому спокійно. Не військова колона, а весільний похід.

Нічка темна, шпарка, густим хлібним пахом насичена. Бовваніють наобабіч копиці стрункими шерегами. Підлетить інколи до них верхівець наш кажаном велетенським — відльоти башликові за плечима метляються. Шукає вівсяного снопа коневі поласувати. Зарже кінь, обізветься другий.

Суне колона далі й далі, забуваючи недавні пригоди, мріючи про швидку зустріч із своїми. Так вертають із далекої небезпечної плавби морці і здалека ще визирають рідний берег, здалека метикують, що робитимуть, зійшовши на нього...

Попереду командир із політкомом задумані. Яку нову задачу загадають їм у штабармі? Невже таки доведеться кидати Україну на поталу Денікінові? Невже доведемо тамбовців до їхньої батьківщини, де вже з нас, хохлів, сміятимуться й

глузуватимуть, як ото ми тут із них?

А що це вони мовчать? Чому в хорі різних пісень не чути руської "берьози", що так її наші тамбовці любляють? Десь, мабуть, далеко ззаду плентаються. Та вже ж не вженешся за кіньми степовими, що за дві години кілометрів тридцять, мабуть, ушкварили...

Загавкали собаки, запахло димом і теплим кізяком. Близько велике село. Годі. Тут днюватимемо. На околиці зустрічають заздалегідь вислані квартир'ери й розводять свої частини на нічліг. Командира й політкома ведуть до попа, бо де ж бути штабові, як не в кращому будинку, ще й такому, котрий усі знають? Це вже традиція: куди б не прийшли — штаб у попівському подвір'ї. Не треба нікого про це й сповіщати.

Цю ніч уже по хатах та клунях хропли, навіть роззувшись. По вулицях самотні стійкові десь під лісою, на околицях невеличка варта. Відколи вже такого спокою не знали.

Тільки в поповому домі командир із політкомом не сплять, турбуються:

— І де вони поділися? Чому й досі немає? Невже денікінцям передалися чи в дезертири знов пішли?

Так і лишилися ми тоді без тамбовців. Щезли, мов відро в колодязі — і не видно, і не чути, тільки знати де. Та не шукати ж їх у вовчій пастці — пішли ми далі й дійшли небавом своїх.

Ой було ж радощів та привітань! Немов мерці з гробів повставали — так нас зустріли.

— Ще й у башлики червоні повбиралися — ач які джигуни, нівроку їм!

Та не час жирувати. Знов бої, походи, та все на північний схід. Ось ми вже недалеко Чернігова, краю України доходимо...

— Таки доведеться, либонь, на батьківщині наших збігців побувати. Де то вони тепер? Так і не чути, що з ними там коло цукроварні скоїлось...

А дізнались, почули. Так це було.

V

Відступали ми по шосе чернігівському. Зійшлася на ньому мало не вся лівобережна група червоного війська. По ньому йшла також евакуація Києва. Десятки тисяч людей копалися тут.

Знали це Денікінові генерали й намагалися перерізати шосе, замкнути нам дорогу на північ.

Даємо наказу одного дня:

"Ворожа піхота скупчується в селі, що недалеко лінії відступу. Треба вибити й відігнати геть".

Гаразд. Вирушаємо. Ось уже видно вітряки попід селом на узгорбі. Розсипавсь наш полк лавою, хоче кінною атакою взяти село. Проти вітряків саме червоний сотні припадає джигунистій. Попереду політком на своєму баскому коні відвагу показує. Вирвався кінь уперед, уже й не радий політком, бо онде, бачить, поміж вітряками лежить ворожа розстрільня. Та командирського коня хіба вдержиш, коли він не звик

ходити у шерезі?!

Летить сотня за політкомом, тільки відльоти червоні на вітрі мають язиками полум'яними...

Чекає напружено політком: ось зараз спалахне ворожа розстрільня пострілами, обпече його гарячим, і прийде кінець боротьбі за волю. Видно вже ясно сірі постаті на землі, видно онде командира, що ховається за рогом вітряка. Ось він подає знак, пахкає револьвер...

Що це? Розстрільня схоплюється на ноги, біжить навпроти кінної лави. Невже на багнети? Чи ви чули коли про таку сутичку? Гей, буде шаблям пожива!

Ближче, ще ближче. Політком наміряється вдарити якогось рудого бороданя з роззявленим ротом. Щось кричить — не почувеш, кінь навскач. Ледве встиг політком крутнути вбік коня перед самісіньким тамбовцем, в останню мить пізнавши його. Був би порубав, як лозу.

Ледве й сотня спинилась, здивована.

Підбігли тамбовці, розказують:

— Пізнали полк по червоних башликах, а то лихо було б. Забарились ми тоді коло цукроварні, хотіли ще потрусити панські льохи. Забрали нас денікінці, як курчат поночі. Командирів — у штаб Духоніна[249 — У штаб Духоніна — на розстріл. Вислів пов'язаний із долею генерала Миколи Духоніна (1876-1917), начальника штабу і верховного командувача російської армії в листопаді 1917 р. Після більшовицького перевороту він не визнав Ради Народних Комісарів, відтак 3 грудня 1917 р. спеціальний підрозділ матросів-більшовиків з наказу партійного керівництва оточив і без бою захопив штаб Духоніна в Могильові, а самого генерала розстріляли.], червонарам звичайним — звичайна і порція: по двадцять п'ять шомполів. Попобили, а далі своїх командирів настановили й тягали з собою аж досі, мовляв — мобілізовані. Були б у своїй стороні — розбіглися б, а тут — куди подінешся? Ось і спіткали своїх, спасибі червоним башликам!

Розміняли ми офіцерів денікінських тамо ж коло вітряків і пішли далі знов із тамбовцями.

7/XI 1926 р.